

Кузовков В. В.

*Канд. іст. наук, доцент кафедри історії та археології,
Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського,
м. Миколаїв, Україна,
dikiysad@ukr.net*

АРАБСЬКІ ДЖЕРЕЛА ПРО СОЦІОКУЛЬТУРНІЙ РОЗВИТОК ХОЗАРСЬКОГО ЦАРСТВА

Тематика статті присвячена історичним джерелам, які висвітлюють соціокультурний розвиток Хозарської держави.

Ключові слова: каганат, степ, середні століття, торгівля.

Дослідження етносоціокультурного розвитку країн, що межували з державою Київська Русь є на сьогодні особливо актуальним, якщо розглядати його в контексті теорії фронтиту або зіткнення цивілізацій. Такою сусідньою країною певний час виступав Хозарський каганат. Протягом

раннього середньовіччя Хозарський каганат відігравав виключну роль в Східній Європі. Його правлячій еліті вдалось створити і тривалий час підтримувати відносно мирний політичний клімат у регіоні, що позитивно впливало на розвиток матеріальних сил племен, які входили до складу степової імперії. Яскравим проявом політичних і економічних реалій у матеріальній сфері стала салтівсько-маяцька археологічна культура. Унікальною групою джерел про життя народів Хозарського каганату є твори арабських географів “класичної школи”. До них дуже часто відносять трактати ібн Хордадбеха і ібн Русте, матеріали яких висвітлювали реалії другої половини IX – початку X ст. [2; 3]. Однак найбільший розквіт географічна наука переживає у X ст. Саме до цих часів відноситься творча діяльність ал-Істахрі.

Слід відмітити, що однією з особливостей стилю “класичної школи” арабської географічної науки було поважне та, частково, некритичне відношення до наукової спадщини. Географи повторювали в своїх творах свідoctва попередників, доповнюючи їх новою інформацією. Джерелом та зразком для низки географічних праць X ст. став твір ал-Балхі, який не зберігся до нашого часу. Географ Абу Ісхак ал-Фаріс ал-Істахрі в своєму творі “Кітаб масалік ва-л-мамалік” (Книзі шляхів та країн) також використовував трактат свого попередника. Ал-Істахрі народився в Південному Ірані, в місті Істахр, неподалік від стародавньої ахеменідської столиці Персеполя. Однак на відміну від Ал-Балхі, ал-Істахрі багато мандрував і під час своїх подорожей зібрав великий матеріал, яким зміг доповнити працю попередника.

Композиція праці ал-Істахрі, закінченої близько 930 р., скоріш за все схожа з композицією книги ал-Балхі. Він розповідає про поділ землі на регіони, потім про народи, озера, ріки та острови, потім переходить до опису регіонів Арабського халіфату, після чого описує не мусульманські країни [1].

Велику увагу у своїй праці ал-Істахрі приділяє Східній Європі, в тому числі і Хозарському каганату. Основою розповіді про цей регіон є опис

Волги (Атіля). Подібний початок описання Східної Європи після ал-Істахрі стає традиційним. Жвава увага, яка приділялась арабськими географами X ст. до Волги пояснюється тим значенням, яке відігравала ця водяна артерія в сполученні мусульманських країн з країнами півночі. Починаючи з рубежу VIII-IX ст. до середини X ст., тут проходив Волзький торгівельний шлях, який пов’язував мусульманські держави Середньої Азії з Руссю, а потім з циркумбалтійським регіоном. Тому інтерес мусульманських географів до Волги носив не тільки науковий, але й практичний характер. Відомості ал-Істахрі про хозар в основному стосуються їхнього побуту, державного устрою, торгівлі, життя Ітіля – столиці Хозарії, а також і положення юдейської общини.

Ал-Істахрі повідомляє, що хозари за віросповіданням належать до мусульман, християн та юдеїв. Юдейська громада відіграє виключну роль у державній системі каганату. Хоча за своєю чисельністю вона менша за мусульманську та християнську, саме до неї належить правляча верхівка. Юдеями за віросповіданням є хозарський цар та його оточення. Чисельність світи царя складає 4 000 осіб. Цар керує військом, яке налічує близько 12 000 вояків. Однак про розповсюдження юдаїзму серед воїнів ал-Істахрі не згадує. Можливо, не всі з них були юдеями. Інший арабський географ ал-Масуді вказує, що найбільш боєздатним підрозділом хозарського війська слід вважати мусульманських кіннотників хорезмійського походження – ал-ларісія, які нараховували близько 7 000 воїнів [4, с. 193-194]. Також він згадує про наявність воїнів з русів та сакаліба (слов’ян), яких він відносить до язичників [4, 194]. Таким чином, хозарське військо цих часів слід вважати поліетнічним.

Розповідаючи про функції царя в хозарській державі, ал-Істахрі також повідомляє, що останній контролював судову систему. Судді призначались окремо для представників провідних релігійних громад і стосовно вироків повинні були радитись з царем [1, с. 43, 45]. Доходи останнього складались з мит, що вказує на важливу роль торгівлі в економіці Хозарії.

Трактат ал-Істахрі містить важливу інформацію і стосовно ритуального правителя – кагана [1, с. 50-51]. Відомо, що з моменту заснування Хозарського каганату саме кагану належала верховна влада у державі. За статусом цей правитель стояв вище звичайних степових вождів – ханів і нагадував імператора у середньовічній Європі. Однак в часи ал-Істахрі каган втратив свої владні повноваження, які перейшли до царя, хоча формально зберіг більш високий статус.

Таким чином, ал-Істахрі надає важливу інформацію стосовно політичного та економічного становища Хозарії близько 930 р.. В основу бачення ал-Істахрі державного устрою та політики Хозарії покладена праця його попередника ал-Балхі, однак застаріла інформація пройшла корекцію з точки зору нових реалій. Найбільш важливими і інформативними слід вважати свідчення, які торкаються повноважень царя, кагана, а також міста релігійних громад у житті хозарської держави.

Список використаних джерел:

1. Ал-Истахри. Книга путей царств / Ал-Истахри // СМОМПК. – Тифлис, 1901. – Вып. XXIX. – С. 3-37.
2. Ибн Русте. Книга драгоценных камней / Ибн Русте // СМОМПК. – Тифлис, 1903. – Вып. XXXII. – С. 34-54.
3. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Ибн Хордадбех. – Баку: Элм, 1986. – 428 с.
4. Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента X-XI веков / В. Ф. Минорский. – М. : Восточная литература, 1963. – 266 с.

V. Kuzovkov. Arab sources about the socio-cultural development of the Khazar State.

Summary

The Theme of article is devoted to historical sources, that shows sociocultural development of Khazar state.

Keyword: khanate, the steppe, the Middle Ages, trade.